ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.8.19

Ihor Stambol
Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-3099-3862

Цвинтар Ольшани у Празі як місце пам'яті українців

Olshany Cemetery in Prague as a place of memory of Ukrainians

Abstract:

The article clarifies the role of the Olshany cemetery in Prague as a location for the memory of Ukrainians and about Ukrainians. Olshany is one of the largest necropolises of prominent Ukrainians outside Ukraine. Most Ukrainians buried here became emigrants as a result of the defeat of the Ukrainian National Revolution of 1917-1921. The purpose of this article is to demonstrate the perception of this necropolis among Ukrainians, to show some aspects of mentions of Olshany in the Ukrainian information space and to find out its possible role as a place of memory. The topic of Olshany became more active in the Ukrainian media in 2017 due to the threat of losing the grave of one of the most prominent Ukrainian poets of the early twentieth century – Oleksandr Oles (Kandyba) and his wife. The periodicity of attention to Olshany is explained by the interest of Ukrainians in the subject of the Ukrainian National Revolution of 1917-1921, which also acquires a greater resonance closer to the memorable dates. Members of the Ukrainian governments buried in the cemetery, including Fedor Shvets, Stepan Siropolko, Volodymyr Leontovych, Sofia Rusova, Hryhoriy Sydorenko, Apollinarii Marshynsky, as well as scientists and artists Spiridon Cherkasenko, Mykola Andrusov, Yevhen Ivanenko and others, together with the military UGA, are very important part of the memory of Ukrainian post-revolutionary emigration, and involve people in understanding their destinies through the fields in which they were engaged before, during and after the Revolution. That is why Olshany already acts as a place of memory for Ukrainian historians, teachers, diplomats, etc. But given the professional diversity of the people buried there and the significant legacy they have left behind, this place has greater potential. And new generations of Ukrainians who work or study in the Czech Republic now can contribute even more to this.

Keywords: Prague, Olshany cemetery, Sofia Rusova, Oleksandr Oles (Kandyba), memory

Цвинтар Ольшани, що знаходиться у столиці Чеської Республіки, внаслідок перебування значної кількості українців у Празі після поразки Національної Революції 1917-1921 років, є одним із найбільш помітних некрополів видатних українців за межами України. Нещодавно в інформаційному просторі України це місце набуло значного звучання, але навряд чи можна сказати, що, крім дослідників та свідомих громадян, воно є відомим місцем. Проте коли українець потрапляє до такого дружнього міста, як Прага, то не може не подивуватися тій ролі, яку вона відіграла у житті біженців з окупованої більшовиками України. Чимало з них знайшли вічний спочинок на цвинтарі Ольшани, тому його можна справедливо називати місцем пам'яті українців. Але яке мнемонічне значення він несе? Що відчуватиме українець або представник іншої нації, який потрапить у це місце? Мета статті – продемонструвати сприйняття цього некрополя серед українців. Завданнями є висвітлення згадок про Ольшани в українському інформаційному просторі та з'ясування його можливої ролі як місця пам'яті.

Варто відзначити, що саме поняття «місце пам'яті» є досить багатозначним[1]. У цьому випадку зводиться до місця, що має значний потенціал осмислення періоду, певного діяча, складної долі емігранта-українця або ж галузі, з якою були пов'язані поховані на Ольшанах. Цвинтарі є одними з найдавніших «центрів» пам'яті про людей минулих епох, які дозволяють живим зберігати враження, що померлі не зникли безслідно. Водночас місця поховань видатних представників певного суспільства часто стають місцями паломництва, завдяки чому

[1] S. Nabok, *Prostir i pamiat: na perekhrestiakh kontekstiv* [w:] „Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy", 2017, Vyp. 5-6, s. 244-253.

навіть розвинувся цілий напрям – «некропольний туризм»[2]. Празький цвинтар Ольшани займає помітне місце у цій галузі для багатьох поколінь та народів, зокрема і для українців.

Стаття в газеті «Україна молода» за 2004 рік висвітлює деякі аспекти створення православного некрополя, зокрема, побудову церкви у «псковсько-новгородському стилі»[3]. Інтернет-сторінка «Радіо свобода» 2009 року вмістила статтю Олени Пеленської про кубанського українця – дослідника Федора Щербину, прах якого донедавна покоївся на цвинтарі Ольшани, але був вивезений росіянами без відома українців. Авторка також звертала увагу на те, що більшість українських некрополів у Чеській Республіці не мають догляду і поступово зникають[4]. В інтернет-виданні «Історична правда», метою якого є популяризація української історії, міститься публікація «Могили наших у Празі. Екскурсія Ольшанським кладовищем», де демонструвалися світлини могил українців з коротким історичним екскурсом[5].

Найактивніше в українських ЗМІ тема Ольшан зазвучала 2017 року у зв'язку із загрозою втрати могили одного з найвидатніших українських поетів початку XX століття – Олександра Олеся (Кандиби) та його дружини. Тоді мешканець Праги, який сплачував оренду за місце на цвинтарі, помер, і попри те що плату було внесено, син орендодавця хотів на місці могили видатного поета поховати вже свого батька. У цьому випадку досить добре спрацювали українське Міністерство закордонних справ та інші урядові інституції, влаштувавши ексгумацію і урочисте перепоховання літератора в Києві на Лук'янівському цвинтарі[6].

---

[2] O. Buhrii, *Nekropolnyi turyzm ta yoho obiekty na Ukraini* [w:] „Heohrafiia ta turyzm", 2010, Vyp. 4, s. 52-62.

[3] V. Kipiani, *Nashi mohyly na Olshanakh* [w:] „Ukraina moloda", [19.05.2004], https://www.umoloda.kiev.ua/number/181/204/6263/

[4] O. Pelenska, *Nashi – ne nashi mohyly,* "Radio Svoboda", [26.02.2009], https://www.radiosvoboda.org/a/1500042.html

[5] *Mohyly nashykh u Prazi. Ekskursiia Olshanskym kladovyshchem* [w:] „Istorychna pravda", [21.08.2021], https://www.istpravda.com.ua/artefacts/4d304aa0d0c23/

[6] *Ekshumatsiia prakhu Oleksandra Olesia. Khronika skandalu* [w:] „Istorychna pravda", [21.08.2021], https://www.istpravda.com.ua/short/2017/01/4/149424/

Ці події призвели і до появи значної кількості публіцистичних статей, одна з яких красномовно визначила ставлення українців до своїх співвітчизників, похованих у Празі, як «Національне безпам'ятство»[7].

Показовими для з'ясування сприйняття сучасними українцями місця поховання післяреволюційних емігрантів до Чехії можуть служити дані «Google-trends», що зберігає запити користувачів найпопулярнішої у світі пошукової системи «Google». Пошукові запити «Ольшанський цвинтар» з України (українською мовою) не були масовими, але є достатніми, аби простежити динаміку. За даними за увесь час – найбільше їх спостерігалося у квітні 2007 року, вдвічі менше було у серпні 2008 року, надалі невелика активність спостерігається у липні 2012, січні 2013, липні 2014 років, січні 2016 року, грудні, березні і вересні 2017 року, вересні-жовтні 2018 року та лютому-березні 2019 років. Одним із пояснень такої періодичності запитів, вочевидь, можна вважати зацікавлення українців тематикою Української Національної Революції 1917-1921 рр., яке також набуває більшого резонансу ближче до пам'ятних дат. Аналіз запитів за п'ять останніх років свідчить про найбільше зацікавлення користувачів Інтернету у січні, серпні та грудні 2017 року, якраз у той рік, коли відбулася ексгумація та перепоховання Олександра Олеся.

Окрім того, трапляться згадки про цвинтар, як важливе місце для українців, і на різноманітних популярних чеських ресурсах. Так, у 2019 році у популяризаційному ролику «Українські місця у Празі», знятому на замовлення Посольства України в Чехії знімальною групою «OM Media Production» (режисером і продюсером фільму стала відома у Празі журналістка Оксана Мойсенюк) як одне з таких місць позначено й Ольшани. Наразі Празькі краєзнавчі осередки слідкують за могилами та поряд із похованнями видатних діячів облаштовано інформаційні таблички з QR-кодами для швидкого отримання інформації про похованих

[7] A. Chernov, *Natsionalne bezpamiatstvo: Olshanskyi tsvyntar bilia Prahy* [w:] „Ukrainske slovo", 2017, Vol. 4 (25-31 sich.), s. 4, (Koly poshanuiemo svoikh)

Праця Оксани Пеленської «Україна поза Україною» також суттєво доповнює географію української еміграції в Чехії та значення цвинтаря як останнього спочинку для багатьох з них[8]. У статті Ольги Зубко відзначено занепад українських некрополів на території Чеської Республіки та перелік видатних українців, зокрема і похованих на Ольшанах[9]. Водночас Ольшани згадуються у науково-інформаційній площині України не лише в контексті поховань українців. Наприклад, у літературознавчих розвідках, зокрема щодо поетики символів чеської письменниці Даніели Годрової, відзначено «а за спиною на знімку Ольшанський цвинтар – один з ключових топосів у романах»[10]. Тобто українські дослідники звертають увагу і на рецепцію цього місця серед чехів.

Незважаючи на значне обурення української громадськості справою могили Олександра Олеся та досить вдалі дії збоку українських урядовців, які продемонстрували правильний приклад вирішення ситуації, інші поховання українців за кордоном, схоже, чекає доля могили згаданого поета. Станом на 2020 рік порожня могила видатного поета ще присутня в Ольшанах, але її значення сприймається вже більше як маркер занепаду діаспорних спільнот та мале зацікавлення в українців до перенесення праху своїх видатних діячів на територію вже незалежної Батьківщини. Наразі можна визначити основні моменти, які характеризують цвинтар як місце пам'яті, що могло б стати основою екскурсій та різноманітних пам'ятних програм для студентів-українців та великої кількості українських трудових мігрантів у Чехії.

---

[8] O. Pelenska, *Ukraina poza Ukrainoiu: Entsyklopedychnyi slovnyk mystetskoho, kulturnoho i hromadskoho zhyttia ukrainskoi emihratsii v mizhvoiennii Chekhoslovachchyni (1919–1939)*, Praha 2019.

[9] O. Zubko, *Zdobutky i vtraty ukrainskoi emihratsiinoi elity: otsinka v chasi (ChSR, 1918 – 1939 rr.)* [w:] „Istorychni i politolohichni doslidzhennia", 2018, № 2, s. 79-90.

[10] Y. Polova, *Poetyka symvoliv u romani Daniely Hodrovoi «Teta»* [w:] „Komparatyvni doslidzhennia slovianskykh mov i literatur. Pamiati akademika Leonida Bulakhovskoho", 2009, vyp. 10, s. 398-406.

Насамперед, у контексті пам'яті варто згадати історію Української Революції. Тут похований один з членів Директорії Української Народної Республіки – Федір Швець (1909-1940) – науковець-геолог, політик і дипломат, який долучився до розбудови української вищої освіти, як у вільній Україні, так і в різноманітних еміграційних освітніх інституціях[11]. У контексті українського державотворення однією із найпомітніших сторінок його діяльності став Акт Злуки УНР та ЗУНР 22 січні 1919 року. Адже саме він читав текст цього документа для велелюдного Софійського Майдану в Києві. Проблема Соборності українських земель є перманентною і набуває нових наголосів у контексті окупації територій РФ. Вона завжди лунає з прив'язкою до Акту 1919 року, а отже й до Федора Швеця, похованого на Ольшанах.

Ще однією відомою постаттю, яка знайшла спочинок на цвинтарі Ольшани і пов'язана з багатьма періодами українського націєтворення та педагогіки, є Софія Русова (1856–1940). В юності вона долучилася до діяльності Київської та Харківської Громади, виступала з рефератами на роковинах Т. Шевченка та підтримувала разом з чоловіком Олександром Русовим україномовне книговидавництво. Вона також входила до таємної самостійницької організації «Братерство Тарасівців», за участь у якому навіть була ув'язнена поліцією[12]. Починаючи з часів Першої Російської революції, Софія Русова активно працювала на ниві української освіти, публікувала теоретичні праці, проводила лекції, боролася проти російської колоніальної політики в галузі виховання нових поколінь.

У період Української Народної Республіки Софія Русова входить до Центральної Ради і Секретаріату освіти, в якому очолювала

---

[11] O. Zubko, *2013 rik: 131-i rokovyny z dnia narodzhennia Fedora Petrovycha Shvetsia (1882-1940 rr.)* [w:] „Chasopys ukrainskoi istorii", 2014, vyp. 29, s. 51-58.

[12] Більше про тарасівців тут: I. Stambol, *Vplyv Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. na doli yii natkhnennykiv (na prykladi uchasnykiv «Braterstva Tarasivtsiv»)* [w:] „Ukrainska biohrafistyka", 2017, vyp. 15, s. 105-121.

дошкільний і позашкільний відділи[13]. Її внесок у концепцію національної освіти є визнаним в Україні і значною мірою прописані нею постулати, в тому числі і щодо розвитку творчого мислення дітей, досі використовуються в освіті. Емігрувавши до Чехословацької Республіки, діячка не припинила своїх педагогічних студій і видала десятки теоретичних праць. Окрім того, у Празі вона виступила організатором українського жіночого руху, вписавши таким чином своє ім'я у всі можливі українські дослідження гендерних студій. Тож місце її поховання є важливою точкою на карті осмислення української педагогіки та жіночого руху.

Також важливою постаттю української педагогіки та науки є Степан Сірополко (1872 – 1959) – педагог, організатор шкільництва та освіти України, міністр освіти в уряді Директорії УНР, бібліограф та історик освіти. Разом із Софією Русовою він активно працював у напрямку становлення української освіти як за часів Революції, так і в еміграції. Його науковий та громадський доробок також важливий у контексті розвитку книжкової та бібліотечної справи. Тому коли дослідники звертаються до теми становлення вітчизняного бібліотекознавства та національної бібліографії, оминути внесок Степана Сірополка неможливо[14]. Трохи у меншій мірі це стосується і розвитку теоретичних та практичних засад української журналістики, хоч науковець активно апелював до появи власне українського типу газет та публіцистики[15].

Ще один український громадський і політичний діяч, який похований на Ольшанах, Володимир Леонтович (1866-1933) –

---

[13] *Sofiia Rusova – pedahoh, derzhavnyi diiach, prosvitytel: do 155-richchia vid dnia narodzhennia: biobibliohr. pokazhch.,* uporiad. A. M. Dorkenu, T. V. Loha, avt. vstup. st. Y. Kovalenko, Kyiv 2010.

[14] T. Kivshar, *Stanovlennia Stepana Siropolka yak bibliotekoznavtsia* [w:] „Ukrainska biohrafistyka", 2010, vyp. 6, s. 103-124.

[15] P. Brytskyj, *Stepan Siropolko – vydatnyi pedahoh, bibliotekoznavets ta istoryk osvity Ukrainy* [w:] "Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka", Ser. : Bibliotekoznavstvo. Knyhoznavstvo, 2013, vyp. 3, s. 18-26.

міністр Української Держави Скоропадського. Постать прямо пов'язана з видавництвом київських газет «Громадська думка» і першої щоденної газети Наддніпрянщини «Рада». Від його меценатських та дипломатичних зусиль залежала значна частина наукових проєктів Михайла Грушевського, громадських ініціатив Євгена Чикаленка та багато інших науковців та письменників[16]. Він і сам є автором багатьох художніх творів. Водночас його погляди і знання стали основою земельного закону – такого проблемного і для сучасної України питання – який дослідники називають одним із найдемократичніших на той час[17]. Окрім того, Володимир Леонтович долучався до створення української юридичної термінології –1919 року світ побачив «Московсько-український правничий словничок», який охоплює 4396 слів. Могила цього діяча – це місце пам'яті про українця-мецената, який перебував у епіцентрі національного творчого і видавничого руху, а також був успішним підприємцем та благодійником.

Григорій Сидоренко (1874-1924) – підписаний на цвинтарі як «міністр посол УНР» – уродженець Херсонщини, інженер шляхів, міністр Пошти і телеграфу УНР. Як міністр відзначався українізаційною політикою у своєму відомстві. Серед його досягнень як дипломата було керівництво українською делегацією на Паризькій мирній конференції. Щоправда, перемовини не виявилися тоді вдалими, мемуаристи згадують, що Григорій Сидоренко навіть гримнув кулаком по столу під час перемовин з Жоржем Клемансо, коли той пропонував зменшити території УНР[18]. Працював послом у Відні, а в часи

---

[16] I. Hyrych, *Volodymyr Leontovych v ukrainskomu hromadsko-politychnomu zhytti* [w:] "Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk", 2012, vyp. 16-17, s. 268-299.

[17] *Ukrainskyi podvyzhnyk i literator: do 150-richchia vid dnia narodzhennia Volodymyra Mykolaiovycha Leontovycha: biobibliohrafichnyi pokazhchyk*, uporiad. N. I. Tarasova, O. V. Leontovych, NPU imeni M. P. Drahomanova, Kyiv 2016, s. 9-14.

[18] Y. Kostyk, *Dyplomatychna diialnist hrafa Mykhaila Tyshkevycha (Za materialamy periodychnykh vydan)* [w:] „Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva", 2011, vyp. 1, s. 130-141.

еміграції долучився до бібліотечної справи – керував бібліотекою Української господарської академії в Подєбрадах.

Також уродженець Херсонщини – Аполінарій Маршинський (1865-1929) – підписаний на надмогильному камені як «в.о. міністра фінансів УНР», працював у багатьох фінансових установах, водночас долучаючись до справ «Старої громади». Незважаючи на свій фах, в еміграції викладав українську літературу та займався перекладами.

Простір Ольшанського цвитаря опосередковано пов'язує сьогодення зі знаковим для українського історіописання твором «Історією України-Русі» Миколи Аркаса. Там поховано дружину видатного історика та композитора Ольгу (1857-1936), в дівоцтві – Шишкіну. За життя чоловіка вона активно сприяла його творчим пошукам, долучалася до збору етнографічних матеріалів, а після смерті Миколи Аркаса, долаючи фінансову скруту, 1912 року організувала друге видання однієї з найпопулярніших праць з історії України. Перед еміграцією вона передала велику кількість документів до архівів та бібліотек, що зараз є основою для багатьох досліджень з історії української інтелігенції рубежу XIX-XX століть[19]. Родина Аркасів, окрім їхнього творчого внеску в українську культуру, також є знаковим явищем Півдня України: попри грецьке походження та ласку з боку російської влади, міцно трималися саме проукраїнських позицій.

Ще одним уродженцем півдня України, що похований на Ольшанах, є відомий письменник і драматург Спиридон Черкасенко (1876-1940). У дореволюційний період він відзначився як педагог та журналіст, а в період Революції став одним із основних укладачів українських підручників[20]. В еміграції, спочатку в Ужгороді, видавав періодику для молоді, а далі осів неподалік Праги. Художні тексти Спиридона Черкасенка

---

[19] V. Shkvarets, *Mykola Mykolaiovych Arkas: Zhyttia. Tvorchist. Diialnist*, Mykolaiv—Odesa, 2002.

[20] *Spyrydon Cherkasenko: postat u vyri istorii: rekomendatsiinyi spysok literatury*, uklad. L. Shevtsova, Mykolaiv 2016.

також пройняті темою дитинства та виховання молодого покоління[21].

Академік Микола Андрусов (1861-19924) – одесит, випускник місцевого університету – відомий вчений-геолог, професор Юр'ївського (Тарту) та Київського університетів. Його праці з геології, зокрема Чорного моря, досі є актуальними для спеціалістів. Він є першовідкривачем багатьох видів та автором багатьох гіпотез стосовно розвитку Чорного моря, чому посприяла перша глибоководна експедиція в морі, організована ним[22]. Незважаючи на російське підданство Миколи Андрусова, його науковий доробок важливий для українців і місце поховання має значення в контексті сприйняття його ідей та осмислення наукового шляху.

Поряд зі згаданими вище, на Ольшанах поховані й інші українські інтелектуали, зокрема Євген Іваненко (1883-1941) – професор математики, Українського Високого Педагогічного Інституту в Празі, автор шкільних підручників з математики; Кузьма Безкровний (1876-1937) – уродженець Кубані, один із ініціаторів створення Кубанської Народної Республіки і проголошення її конституції, а також прихильник Соборності України, лектор Української господарської Академії; професор Марія Славінська (1879-1958) та «In Memoriam» професор Максим Славінський (1868-1945); Антін Хмарук та «In Memoriam» дипломату та члену Центральної Ради УНР Миколі Галагану, якого совєтські каральні органи вивезли з Чехії після Другої світової і вбили; член Ради республіки УНР, доктор історії Яків Огородник (1894-1930).

Помітними є і декілька могил українських військових: Осипа Баб'юка (1894-1950) – хорунжого Української Галицької Армії

---

[21] I. Kotiash, *Avtobiohrafichni elementy khudozhnikh tvoriv Spyrydona Cherkasenka* [w:] „Literatura. Dity. Chas: Visnyk Tsentru doslidzhennia literatury dlia ditei ta yunatstva", vyp. 4, 2013, s. 75-80.

[22] N. Shatalov, *Akademik Mykola Ivanovych Andrusov – zasnovnyk morskyi heolohii i okeanolohii. Do 155-richchia vid dnia narodzhennia* [w:] „Heolohiia i korysni kopalyny Svitovoho okeanu", 2016, № 12 (1), s. 81-92.

та «In Memoriam» сотнику УГА, професору Івану Баб'юку та Николі Баб'юку, який загинув у бою 1919 року. Крім того, там поховано ще одного хорунжого УГА – Антіна Будницького. Варто зауважити, що в іншому крилі цвинтаря є окреме поховання совєтських вояків, що брали участь у боях за Прагу, серед яких, вочевидь, було чимало етнічних українців. Проте їхні могили несуть переважно просовєтські або і проросійське символічне навантаження, зокрема і через характер розміщення пам'ятників та символіку тоталітарної імперії.

Напевно, неможливо описати усі могили похованих на цвинтарі Ольшани українців, адже вони розміщені по сусідству з російськими діячами «білого руху», деякі вже зникли, втратили надписи або й хрести, інші були перенесені. Навколо православної церкви багато могил без табличок, тож, напевно, чимало «нашого цвіту» вже і не відшукати. Часто серед авторів, що описують це місце, виникає плутанина стосовно поховання того чи іншого діяча на цьому цвинтарі, з причини його проживання у Празі. Зокрема у багатьох біографічних нарисах про ще одного міністра УНР – Сергія Шелухина – згадується, що його було поховано на Ольшанах, але відомостей про могилу віднайти не вдалося зовсім.

Узагальнюючи, варто відзначити, що Ольшанський цвинтар, переважно пов'язаний з українськими інтелектуалами та провідниками державного будівництва. Для пересічного українця, більшість зі згаданих постатей є маловідомими, або про них знають фрагментарно. Тому Ольшани вже зараз виступають як місце пам'яті для українських істориків, педагогів, дипломатів тощо. Але з огляду на професійне різноманіття похованих там людей і значний спадок, який вони залишили після себе, це місце має дуже великий потенціал. І ще більше цьому можуть посприяти нові покоління українців, які працюють або навчаються у Чеській Республіці. Загалом це місце наштовхує на думку про долю інтелігенції народу, який не здатен розпізнати правду і кривду та звик сприймати чужинецькі «прості рішення» для складних питань: від засвоєння популістських більшовицьких

гасел, до тих, надмірно пацифістських та малоросійських, які задурманюють сучасні покоління українців. Символічна могила «від матері України – її вірним синам» за такого погляду набуває набагато ширшого значення.

References

Brytskyi P., *Stepan Siropolko – vydatnyi pedahoh, bibliotekoznavets ta istoryk osvity Ukrainy* [w:] "Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka", Ser. : Bibliotekoznavstvo. Knyhoznavstvo, 2013, vyp. 3, s. 18-26.

Buhrii O., *Nekropolnyi turyzm ta yoho obiekty na Ukraini* [w:] „Heohrafiia ta turyzm", 2010, vyp. 4, s. 52-62.

Chernov A., *Natsionalne bezpamiatstvo: Olshanskyi tsvyntar bilia Prahy* [w:] „Ukrainske slovo", 2017, vol. 4 (25-31 sich.), s. 4, (Koly poshanuiemo svoikh)

Ekshumatsiia prakhu Oleksandra Olesia. Khronika skandalu [w:] „Istorychna pravda", [21.08.2021], https://www.istpravda.com.ua/short/2017/01/4/149424/

Hyrych I., *Volodymyr Leontovych v ukrainskomu hromadsko-politychnomu zhytti* [w:] "Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk", 2012, vyp. 16-17, s. 268-299.

Kipiani V., *Nashi mohyly na Olshanakh* [w:] „Ukraina moloda", [19.05.2004], https://www.umoloda.kiev.ua/number/181/204/6263/

Kivshar T., *Stanovlennia Stepana Siropolka yak bibliotekoznavtsia* [w:] „Ukrainska biohrafistyka", 2010, vyp. 6, s. 103-124.

Kostyk Y., *Dyplomatychna diialnist hrafa Mykhaila Tyshkevycha (Za materialamy periodychnykh vydan)* [w:] „Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva", 2011, vyp. 1, s. 130-141.

Kotiash I., *Avtobiohrafichni elementy khudozhnikh tvoriv Spyrydona Cherkasenka* [w:] „Literatura. Dity. Chas: Visnyk Tsentru doslidzhennia literatury dlia ditei ta yunatstva", vyp. 4., 2013, s. 75-80.

Mohyly nashykh u Prazi. Ekskursiia Olshanskym kladovyshchem [w:] „Istorychna pravda", [21.08.2021], https://www.istpravda.com.ua/artefacts/4d304aa0d0c23/

Nabok S. *Prostir i pamiat: na perekhrestiakh kontekstiv* [w:] „Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy", 2017, vyp. 5-6, s. 244-253.

Pelenska O., *Nashi – ne nashi mohyly,* "Radio Svoboda", [26.02.2009], https://www.radiosvoboda.org/a/1500042.html

Pelenska O., *Ukraina poza Ukrainoiu: Entsyklopedychnyi slovnyk mystetskoho, kulturnoho i hromadskoho zhyttia ukrainskoi emihratsii v mizhvoiennii Chekhoslovachchyni (1919–1939)*, Praha 2019.

Polova Y., *Poetyka symvoliv u romani Daniely Hodrovoi «Teta»* [w:] „Komparatyvni doslidzhennia slovianskykh mov i literatur. Pamiati akademika Leonida Bulakhovskoho", 2009, vyp. 10, s. 398-406.

Shatalov N., *Akademik Mykola Ivanovych Andrusov – zasnovnyk morskyi heolohii i okeanolohii. Do 155-richchia vid dnia narodzhennia* [w:] „Heolohiia i korysni kopalyny Svitovoho okeanu", 2016, № 12 (1), s. 81-92

Shkvarets V., *Mykola Mykolaiovych Arkas: Zhyttia. Tvorchist. Diialnist*, Mykolaiv–Odesa 2002.

Sofiia Rusova – pedahoh, derzhavnyi diiach, prosvitytel: do 155-richchia vid dnia narodzhennia: biobibliohr. pokazhch., uporiad. A. M. Dorkenu, T. V. Loha, avt. vstup. st. Y. Kovalenko, Kyiv 2010.

Spyrydon Cherkasenko: postat u vyri istorii: rekomendatsiinyi spysok literatury, uklad. L. H. Shevtsova, Mykolaiv 2016.

Stambol I., *Vplyv Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. na doli yii natkhnennykiv (na prykladi uchasnykiv «Braterstva Tarasivtsiv»)* [w:] „Ukrainska biohrafistyka", 2017, vyp. 15, s. 105-121.

Ukrainskyi podvyzhnyk i literator: do 150-richchia vid dnia narodzhennia Volodymyra Mykolaiovycha Leontovycha: biobibliohrafichnyi pokazhchyk, uporiad. N. I. Tarasova, O. V. Leontovych, NPU imeni M. P. Drahomanova, Kyiv 2016.

Zubko O., *2013 rik: 131-i rokovyny z dnia narodzhennia Fedora Petrovycha Shvetsia (1882-1940 rr.)* [w:] „Chasopys ukrainskoi istorii", 2014, vyp. 29, s. 51-58.

Zubko O., *Zdobutky i vtraty ukrainskoi emihratsiinoi elity: otsinka v chasi (ChSR, 1918 – 1939 rr.)* [w:] „Istorychni i politolohichni doslidzhennia", 2018, № 2, s. 79-90.